

Відгук

офіційного опонента доктора історичних наук,
професора Кузнець Тетяни Володимирівни
на дисертацію Кагамлик Світлани Романівни
«Українська православна ієрархія ранньомодерного часу:
інтелектуальний та духовний виміри»,
представлену на здобуття наукового
ступеня доктора історичних наук зі спеціальності
07.00.01 – історія України

Актуальність дослідження історії Православної церкви зумовлюється щонайменше двома групами чинників: роллю і місцем цієї інституції у життєдіяльності соціуму та все ще недостатнім рівнем вивчення багатьох аспектів історичного минулого Церкви. Актуальність опонованої дисертації визначається виділенням окремим сегментом православної церковної ієрархії українського походження і комплексним аналізом його як суспільного феномену ранньомодерного часу, що сприяє посиленню людиноцентричності історичного процесу, доповнює історичну біографістику, сприяє формуванню національної самосвідомості. Посилюють актуальність сучасні реалії церковно-релігійного життя, пов'язані із наданням Томосу Православній Церкві України, та існуюча в російській історіографії тенденція дискредитувати і применшити вплив українства на російську культуру. Додає актуальності задекларованій темі необхідність аналізу історичного досвіду з метою недопущення у майбутньому помилок і прорахунків, що мали місце в минулому.

Дисертація виконана в рамках науково-дослідних тем Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка: «Дослідження соціокультурних

перетворень в історичному досвіді та сьогоденні української спільноти» (номер державної реєстрації 06 БФ034-01) і «Українство у світовому цивілізаційному процесі: історичний досвід та перспективи» (номер державно реєстрації 11 БФ041-02).

Наукова новизна опонованої дисертації визначається авторською концепцією аналізу проблеми, постановкою мети та завдань дослідження. Найбільш істотними науковими результатами дисертації є системний підхід у дослідженні української православної ієрархії ранньомодерного часу, застосування міждисциплінарного аналізу до вивчення діяльності української церковної еліти, реконструкція системи ціннісних пріоритетів ієрархів українського походження. Незаперечною заслугою дисертантки є концептуалізація терміну «могилянський інтелектуальний простір», аналіз епістолярних комунікацій православних ієрархів українського походження, обґрунтування принципу функціональної багатомовності церковних письменників як вияв поліморфності української ранньомодерної культури, виявлення невідомих та повернення у науковий обіг маловідомих творів православних ієрархів українського походження.

У дисертації Кагамлик С. Р. достатньо повно обґрунтовано використання методів, отриманих результатів і положень роботи. Цьому сприяло використання потужного комплексу історичних джерел, використання сучасних методів наукового аналізу, творче застосування теоретичних та методологічних напрацювань вітчизняних та зарубіжних учених у галузі історичних та філософських наук, які працювали з культурно-духовною проблематикою українського народу ранньомодерної доби.

Отримані авторкою дисертації результати та ключові положення опонованої роботи мають незаперечне значення для науки. Дисертація Кагамлик С. Р. є новою сторінкою історії Православної церкви та значним доповненням історичної біографістики. Вона слугуватиме основою для здійснення аналогічних досліджень в інших географічних межах та на

пізнішому часовому відтинку. Практичним застосуванням опонованої дисертації є використання її при вивченні навчальних дисциплін у закладах вищої освіти, зокрема таких як «Історія та культура України», «Історія України ранньомодерної доби», «Історія релігій в Україні», «Історія Християнської церкви» та ін. Також дисертація прислужиться релігієзнавцям, культурологам, краєзнавцям, для укладання біо-біографічних довідників. Для молодих науковців слугуватиме відправною точкою для поглибленого вивчення соціокультурних аспектів нашої минувшини.

У першому розділі дисертації **«Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження»** С. Р. Кагамлик, зазначивши полідисциплінарний дискурс розробки проблеми, наголосила, що саме з мотивів найповнішої характеристики джерельної бази взяла за основу жанрово-тематичний принцип, у відповідності з яким виділила декілька рівнів систематизації – узагальнюючі праці, регіональні, біографічні, спеціальні і у межах таких груп визначила основні напрацювання учених різних галузей. Відтак, аналізу піддавалися праці з історії Православної церкви та роботи загальноісторичного характеру українських і російських учених. У групі праць регіонального рівня аналізувались праці з регіональної історії Церкви, серед яких історико-статистичні описи єпархій на українських землях та праці з церковно-історичного краєзнавства. Найбільше прислужилися для підготовки дисертації, за словами її авторки, дослідження біографічного характеру і в першу чергу – життєписи ієрархів, що були укладені їх сучасниками, а також праці учених-істориків XIX – XX ст. У дисертації використані роботи учених української діаспори, сучасних українських та зарубіжних дослідників. Групу тематичних досліджень склали праці, які містять інформацію щодо окремих сфер діяльності українських ієрархів. У межах цієї групи теж виділена дорадянська, сучасна і, дуже коротко, радянська історіографія (ст. 51). У межах виділених груп автором виокремлені

найповніше висвітлені сфери діяльності українських архієреїв і зазначені найменш вивчені (ст. 52-56). Цілком переконливим є висновок автора про те, що історіографічний дискурс заявленої проблематики є достатньо інформативним для розкриття задекларованої теми.

Комплекс джерел дисертації склав понад 400 архівних справ із 17 архівних фондів України, Росії, Польщі. Авторкою вони класифіковані за походженням (джерела інституційного й особового походження), за характером (архівні та опубліковані), за видовою ознакою (документи актового характеру, агіографічні джерела, листування, тестаменти, спогади). Немає підстав не погодитись, що джерельна база дисертації є різноплановою і репрезентативною, але цю частину тексту (п. 1.2) бажано було б викласти більш детальніше.

Теоретико-методологічні засади дослідження розкривають сутність ключових термінів та механізм застосування методів дослідження. Пояснено широке і вузьке розуміння терміну «церковна ієрархія». Варте уваги і схвалення авторське трактування концепту «церковна еліта» як частина духовенства, яке за своїм ієрархічним становищем та інтелектуальними, психологічними і світоглядними якостями здійснює функції духовного проводу суспільства (ст. 66). Достатньо умотивованим є пояснення авторського розуміння інтелектуальних та духовних вимірів православних ієрархів. Вартує схвалення звернення дисертантки до сучасних підходів щодо еліт, зокрема в площині студій з інтелектуальної історії. Вибір автором методів наукового аналізу був достатнім для реалізації мети та поставлених завдань. Розглядаючи феномен ідентичності, у дисертації запропоновано авторську типологію ідентичностей церковної ієрархії в Росії (ст. 77), яка викликає інтерес.

У другому розділі **«Освітньо-інтелектуальний рівень української православної ієрархії»** дисертанткою висвітлено освітні стратегії майбутніх архієреїв, сфери інтелектуальної самореалізації до архієрейської хіротонії, згодом визначено читацькі інтереси за фондами архієрейських

книгозбірень, представлені оцінки сучасниками інтелектуального потенціалу української церковної еліти. Увиразнені особливості навчального і виховного процесу в Київській Академії (універсальність знань, полімовність, наявність студентських братств – конгрегацій, відкритість до європейських впливів тощо), прослідкована еволюція освітніх стратегій майбутніх ієрархів (наведені приклади продовження освіти майбутніх преосвящених в Європі). Дисертанткою окреслені сфери інтелектуальної самореалізації майбутніх архієреїв до висвячення у сан, це, зокрема: викладання у Київській Академії, у колегіумах Чернігова, Харкова і Переяслава, викладацька діяльність в Росії, виконання функцій академічних і єпархіальних екзаменаторів, викладання Закону Божого у світських навчальних закладах (цивільних і військових), служба в дипломатичних місіях, служіння духівниками при царському дворі, проповідницька діяльність, виконання обов'язків членів різноманітних комісій та ін.

За описом книжкових реєстрів архієрейських бібліотек С. Р. Кагамлик визначала читацькі інтереси української церковної еліти. Інтерес викликає намагання авторки дисертації з'ясувати початки формування бібліотек відомих архієреїв та способи поповнення їх книгами (ст. 178-180). У дисертації увиразнені особливості складу архієрейських книгозбірень, основою яких були видання друкарні Києво-Печерської лаври. Варте уваги дослідження дисертанткою питання про використання церковною елітою власних книжкових колекцій (ст. 186-190). Воно дало підстави сформулювати висновок про високий інтелектуальний рівень і широту інтересів представників української церковної еліти.

Досліджуючи інтелектуальний потенціал церковної еліти, дисертантка цілком слушно зазначила, що оцінка його сучасниками містить певну тенденційність в залежності від особи-оповідача та форми інформації (ст. 191). На основі свідчень сучасників (вітчизняних та іноземців) про інтелектуальний потенціал українських архієреїв С. Р. Кагамлик доповнила

висновок про високий інтелектуальний рівень українських ієрархів ранньомодерного часу.

Третій розділ **«Духовні цінності українських православних ієрархів»** присвячений дослідженню архієреїв як частини суспільної еліти, визначенню інтелектуальних та духовних пріоритетів українських ієрархів, увиразненню світоглядних орієнтирів української церковної еліти. Зробивши застереження про те, що є певна складність класифікації ціннісних пріоритетів (інтелектуальних, моральних, суспільних) української церковної еліти ранньомодерного часу, С. Р. Кагамлик вдалася до комплексного вивчення як оприлюдненої творчої спадщини, так і не актуалізованих джерел, у першу чергу – листування та духовних заповітів. У полі дослідницької уваги перебувала мотивація обрання сфери духовного служіння (сімейне виховання, освіта, чернецтво, інтелектуальні послухи, приклади духовного подвижництва, наявність потужного культурного осередку – Києво-Печерської лаври, можливо, і бажання зробити кар'єру з матеріальних мотивів), погляд на власне місце в суспільстві. Висновком у цій частині дослідження є твердження дисертантки про те, що більшість українських ієрархів свідомо обрала духовний сан.

Значне місце в опонованій роботі займають аспекти дослідження інтелектуальних та духовних пріоритетів української церковної еліти ранньомодерного часу. Серед них – просвітництво, ставлення до Київської Академії, проповідницька діяльність, ставлення ієрархів до своїх чернечих обітниць, благодійність, милосердя та визначення останньої волі (заповіт). Звернення дисертантки до творчої спадщини представників української церковної еліти ранньомодерного часу дало їй підстави стверджувати, що вони у своїй діяльності були переконаними просвітниками. Одним з духовних пріоритетів української церковної еліти було шанобливе і величальне ставлення до Київської Академії. Як особливе, визначає дисертантка ставлення українських архієреїв до книг. Наводячи приклади моральних чеснот архієреїв, їх благодійництва, С. Р. Кагамлик деякою

мірою потрапляє в річище їх ідеалізації так як узагальнює за цими якостями усю українську церковну еліту, а наводить приклади найяскравіших її представників (ст. 249-254). На основі аналізу духовних заповітів, дисертанткою названі характерні, що ставали традиційними, адреси передачі особистого майна після смерті ієрархів.

Досліджено світоглядні орієнтири української церковної еліти ранньомодерного часу, причому, як основні чинники формування світогляду, так і регіональні особливості (на прикладі ієрархів чернігівського осередку) (ст.265). У колі дослідницької уваги перебувала і еволюція світоглядних уявлень українських ієрархів. Її вектор, за твердженням дисертантки, був спрямований від візантійсько-християнських традицій до нових літературних та філософських моделей, що з'являлися під впливом ідей і наукових здобутків Заходу. У дисертації розглядаються уявлення та учення церковних мислителів ранньомодерної доби про інтелект.

У четвертому розділі **«Соціально-релігійні практики українських архіпастирів»** досліджується проповідництво як вияв інтелектуального потенціалу вищого українського духовенства, місійна діяльність українських преосвящених на теренах Росії, Монголії та Китаю, добродійність як необхідна складова архіпастирського служіння. Доречним було висвітлення еволюції та визначення особливостей гомілетичних творів, характеристика гомілетичних шкіл. Дисертантка цілком слушно як відмітну особливість церковної проповіді XVIII ст. визначає її прагматичний характер. Узагальнюючи тематику проповідей, автор запропонувала її класифікацію. Одним із засобів розвитку проповідництва С.Р. Кагамлик називає популяризацію у друкованій формі промов українських архієреїв. Загальною рисою проповідництва XVIII ст. на українських землях дисертантка вважає його прагматичний і публіцистичний характер.

У дисертації досліджено місійну діяльність українських преосвящених ранньомодерного часу, зокрема у складі Тобольської, Іркутської, Камчатської місій, місій у Поволжі, на теренах Китаю та Монголії. Авторкою зазначені причини не зовсім вдалого місіонерства, які мали об'єктивний характер. Та незаперечною заслугою місіонерства було започаткування шкільництва для народів Сибіру, Монголії, Китаю, вважає дисертантка.

Досліджуючи добродієність як важливу складову архіпастирського служіння, С. Р. Кагамлик наводить приклади храмового будівництва за кошти православної церковної еліти, приклади пожертв на духовні обителі, підтримки навчальних закладів, забезпечення книгами монастирських бібліотек, що стало підґрунтям висновку про те, що необхідність добродієних справ була наріжним каменем, закладеним у теорію і практику українських православних ієрархів християнською традицією та установками Петра Могили.

У п'ятому розділі **«Форми і засоби інтелектуальної діяльності українських архієреїв»** дисертанткою висвітлено патронатство над Київською Академією, творення культурно-просвітницьких осередків на українських землях, відтік в Росію носіїв «київської вченості», розробку церковно-історичних та суспільно-політичних концепцій, мовні засоби інтелектуальної діяльності та місце і роль українських архієреїв в «могилянському інтелектуальному просторі». Патронатство над Київською Академією С. Р. Кагамлик розглянула у сфері забезпечення правного статусу, опікування київських архієреїв навчально-виховним процесом, розвитку проповідництва, підтримки матеріального становища навчального закладу. Це уможливило висновок дисертантки про те, що київські ієрархи вважали за честь і обов'язок опікуватись Академією.

Досліджено започаткування та становлення культурно-просвітницьких осередків в Чернігові, Харкові, Переяславі.

У підрозділі 5.3 на сторінках 385-390 викладено матеріал про використання носіїв «київської вченості» на службі в російських єпархіях. Дисертантка зазначає, що вихованці Київської Академії та українських колегіумів виїздили за межі українських земель за викликами Синоду чи за зверненнями очільників російських єпархій, тому не зовсім вдалою вважаємо назву підрозділу – «Відтік в Росію...»

Розглядаючи проблему ідентичності, авторка викладає власну типологію ідентичностей церковної ієрархії в Росії як показовий вияв неоднорідності позицій української церковної еліти на теренах духовного служіння в імперії. Запропоновано маркери ідентичності, що визначали рівень українськості православних ієрархів (ст. 392-393). Вартують уваги наведені дисертанткою приклади вияву самоідентифікації української церковної еліти ранньомодерного часу.

С. Р. Кагамлик висвітлила розробку українськими ієрархами концепції хрещення Русі, суспільно-політичних концепцій першої половини XVII ст. (ідея «руського народу», топос II Єрусалиму, міфологізація козацтва) та ін. Висновком розгляду цих питань стало резюмування авторки про те, що створені українськими церковними інтелектуалами ранньомодерного часу церковно-історичні та суспільно-політичні концепції у процесі свого розвитку значно еволюціонували.

Досліджуючи мовні пріоритети церковної еліти ранньомодерної доби, дисертантка зазначила, що необхідність вживання «простої», тобто тогочасної української мови у богослужбових текстах було викликано прагматичними мотивами наблизити вірних до джерел духовності та попитом таких творів у пересічних читачів, для яких, з огляду на недостатній рівень освіченості, польськомовні або церковнослов'янські тексти були недоступними. Мовні пріоритети церковної еліти змінювались у залежності від суспільно-історичного контексту.

Варта уваги концептуалізація дисертанткою поняття «могилянський інтелектуальний простір». Використовуючи напрацювання сучасних

учених, вона розглядає його в особистісному та колективному вимірах. Визначаючи листування основною формою спілкування могилянців, С.Р. Кагамлик використовує його як джерело інформації про вище українське духовенство. Систематизуючи корпус листування українських архієреїв, дисертантка виділила в ньому основні тематичні блоки.

Шостий розділ дисертації «**Творча спадщина українських ієрархів та її валив на російську і європейську культуру**» містить дослідження богослужбових, агіографічних, полемічних творів, церковно-історичних праць та робіт автобіографічного характеру, поетичних, драматичних творів, дидактичних праць, навчальних видань і перекладів авторства української церковної еліти у плані їх впливу на російську і європейську культуру. Висновок про вплив творчості українських ієрархів на російську та європейську культуру дисертантка робить на основі відомостей про поширення та попит на твори українських церковників, а також – користування російськими церковними діячами працями українських церковних авторів. У дисертації наведено приклади впливу полемічної літератури на літературу російських старообрядців XVIII століття.

Висновки про вплив творів українських церковних учених на культуру народів Європи дисертантка робить на основі відомостей про поширення їх серед народів слов'янського світу, свідченням чому була наявність у книгозбірнях Болгарії, Сербії, Румунії українських стародруків та праць українських церковних діячів. Про затребуваність творів українських учених свідчить їх передрук у європейських друкарнях.

Грунтовними, виваженими і чітко сформульованими є **висновки** дисертації. Варта схвалення та підтримки пропозиція дисертантки про публікацію епістолярної спадщини українських ієрархів як окремого цілісного корпусу документів. Відзначаючи міждисциплінарний характер дослідження С.Р. Кагамлик, особливий інтерес викликало те, що на документальній основі здійснено історико-філософську реконструкцію

духовного світу українських ієрархів, який визначав своєрідну програму їх діяльності та систему ціннісних пріоритетів. Лейтмотивом усього дослідження є увиразнення ролі Київської Академії як потужного культурного і духовно-освітнього центру, який закладав основи світогляду, пастирської діяльності, ціннісних орієнтацій поколінь церковної еліти. Незаперечною заслугою дисертантки є те, що окремим сегментом з православної церковної ієрархії ранньомодерного часу виділена українська церковна ієрархія, яка умотивовано охарактеризована як справжня духовна та інтелектуальна еліта.

Разом з тим, опонована дисертація викликала деякі міркування, рефлексії, зауваги, які висловимо таким застереженнями чи побажаннями:

1. У частині аналізу джерельної бази дисертації доцільним був би детальний виклад почерпнутої з них інформації, яка забезпечила реалізацію поставлених дослідницьких завдань.
2. У підрозділі 1.3 «Теоретико-методологічні засади дослідження» доцільним було б розширити трактування українськості православної церковної ієрархії завдяки узагальненим даним про місце народження майбутніх ієрархів та родин їх батьків.
3. Недоречним упущенням першого розділу дисертації є надто узагальнені висновки, у яких не відображені наукові здобутки попередників у дослідженні означеної проблематики, а також спрощено визначена репрезентативність джерельної бази (ст.77-78)
4. В окремих місцях дисертації зроблено узагальнення на основі не достатньо великого масиву інформації. Так, на ст. 224-225 викладено матеріал про такий мотиваційний чинник обрання сфери духовного служіння як домашнє виховання, пов'язане з родинними традиціями. Наведено приклади впливу родинних традицій на становлення Київського митрополита Арсенія Могилянського, архієпископа Георгія Кониського, Сильвестра Кулябки, Пархомія Горленка і зроблено

висновок про те, що «значна частина єпископів українського походження походила зі священницьких і шляхетських родин, які вирізнялися освіченістю та реальним, а не показним благочестям».

5. Дещо схематично виглядає огляд свідчень сучасників щодо інтелектуального потенціалу української церковної еліти (підрозділ 2.4). Очевидно, варто було б упорядкувати критерії, за якими проводилась ця класифікація.
6. В окремих місцях дисертації відчувається брак критичного підходу до аналізу матеріалу, наслідком чого стала певна ідеалізація постатей українських церковних ієрархів. При висвітленні соціально-релігійних практик ієрархів на теренах Російської імперії (місіонерство, проповідництво) варто було б чіткіше наголосити на негативних моментах їхньої діяльності, які слугували імперській політиці російської влади.
7. Зважаючи на принцип «все пізнається у порівнянні», доцільним було б незначне відходження від сформульованих об'єкта та предмета дослідження і вкраплення у текст коротких фрагментів інформації про архієреїв росіян.

Наголосимо, що висловлені зауваження мають рекомендаційний характер і не применшують загальну позитивну оцінку докторської дисертації Кагамлик Світлани Романівни. Дисертантка досягнула поставленої мети, дисертація відповідає вимогам до досліджень докторського рівня, автореферат відображає основні положення здійсненого дослідження, результати роботи належним чином апробовані на конференціях і представлені монографією та низкою публікацій. Це дає підстави заключити, що дисертація «Українська православна ієрархія ранньомодерного часу: інтелектуальний та духовний виміри» відповідає вимогам пп. 9,10,12,13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24

липня 2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015, № 1159 від 30.12.2015, № 567 від 27.07.2016), а її авторка - Кагамлик Світлана Романівна - заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 - історія України.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук,

професор, зав. кафедри історії України

Уманського державного педагогічного

університету імені Павла Тичини

Т. В. Кузнець

Підпис офіційного опонента засвідчую:

ректор Уманського державного педагогічного

університету імені Павла Тичини,

доктор педагогічних наук, професор

О. І. Безлюдний

